

Вручен
отримано
17.05.2024
Голова
літературно-наукової секції
ДФ 26.133.072
Ігорю СРІБНЯКУ
професору
Історичних наук

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 26.133.072
Київського столичного університету
імені Бориса Грінченка
доктору історичних наук, професору,
завідувачу кафедри всесвітньої історії
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Ігорю СРІБНЯКУ

Відгук

офіційного опонента Драмарецького Бориса Болеславовича, кандидата історичних наук, доцента, доцента кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка про дисертацію Безпалька Богдана Богдановича «Радянська пропаганда у школах середньої загальної освіти Київської області (1932–1941 рр.)» на здобуття ступеня доктора філософії з галузі 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

1. Актуальність дисертаційної роботи. Сьогодні, для українського суспільства, освіта та виховання свідомої молоді набувають особливої значущості, адже формування національної само ідентифікації, розвиток дієвих політичних інститутів та інтеграція до світової спільноти можлива лише за умови кардинальної зміни соціокультурного простору. Тому, важливим вбачається розуміння створення комуністичним режимом ідеології радянської освітньої парадигми, від рудиментів якої необхідно позбавитися в Україні.

Більшовицька влада для зміцнення власних позицій відразу звернула увагу на виховання нового покоління, що мало стати носієм необхідного їм світогляду. За допомогою шкільної освіти, наповненої ідеологічно-пропагандистським змістом, влада прагнула нав'язати не лише почуття патріотизму до СРСР, а й сформувати нову «радянську людину», яка мала бути нетерпимою до будь-якої іншої точки зору, окрім єдино правильної – комуністичної та без вагань віддати життя заради «своєї вітчизни» і побудови «світлого майбутнього». Освіта мала забезпечити формування покоління громадян, здатних говорити «правильно», демонструвати безумовну віру до будь-яких наказів «вождя» та стати носіями імперських амбіцій завуальованих під лозунги світової революції. З цією метою необхідно було створити систему категорій «свій» - «чужий» та сконструювати образ «ворога». Відбувалося це на

фоні беззахисності та страху населення перед представниками влади, власної безвідповідальності, інертності (як політичної, так і економічної), незнання та невміння відстоювати свої конституційні права і свободи та ін.

Показово, що в основі пропагандистського механізму сучасної Російської Федерації — від дитячих садочків до вищої школи — лежать ті ж самі механізми, які були закладені більшовицьким режимом ще у 1920-1930-х рр. Звернемо увагу й на те, що на тимчасово окупованих територіях росіяни відразу забороняють українську, впроваджуючи власну шкільну програму та завозять свої підручники.

Таким чином, дослідження радянської пропаганди в школах середньої загальної освіти дасть можливість позбутися фальшивої історичної пам'яті, деструктивної системи цінностей та радянського культурологічного простору, адже саме за їх допомогою російські мас-медіа поширюють ідеї «руського світу» та рашизму, що й зумовлює актуальність рецензованого дослідження.

2. Наукова новизна результатів дисертації (теоретичних та/або експериментальних). Рецензована дисертація є комплексним дослідженням радянської пропаганди в закладах загальної середньої освіти у Київській області 1932-1941 рр., що, поза сумнівом, є вагомим внеском в розвиток історичної думки, так як показує значення вчителя в системі радянської пропаганди, діяльність якого була направлена на знищення пам'яті про справжню українську історію, зросійщення населення та підміни поняття Батьківщина — замість Україна, нею мав стати СРСР. Навіть використання дитячої праці у колгоспах влада перетворила на «одне з найбільших свят для радянської людини» (с. 192). Педагог мав виховувати радянський світогляд з його чітко вираженим класовим підходом, стадним мисленням, почуттям вдячності комуністичній владі за «щасливе» життя в Радянському Союзі.

Наукову новизну дисертації Безпалька Б. Б. визначає також вивчення процесу інституціалізації та структуризації Народного комісаріату освіти УСРР і його відділів, що відповідали за реалізацію радянської ідеологічно-пропагандистської політики, внаслідок якої була штучно створена

культурологічно-освітня парадигма, яка охоплювала усі рівні — від регіонального до загальнодержавного. Тож, можемо говорити про феномен гуманістичного геноциду України.

3. Теоретичне і практичне значення результатів дисертації.

Теоретичне значення роботи Б. Б. Безпалька визначене характеристикою категорій «пропаганда» та «радянське», які в закладах шкільної освіти 1930-х рр. означали умисне та систематичне маніпулювання процесом пізнання під час навчання, з метою насадження учням радянської ідеології задля сприйняття СРСР як власної батьківщини (с.50-51). Інструментами реалізації вищезазначених категорій стали не лише відповідна нормативно-правова база і залучення вчителя як ретранслятора ідей, а й наповнення уроку ідеологічно-пропагандистським компонентом, використання позакласної та позашкільної роботи (с.51). Теоретично вагомим є використання імагології для виокремлення образів (свій/чужий, ворог/друг), що формувалися за допомогою радянської пропаганди (с. 58).

Робота має прикладне значення, визначене можливостями застосування результатів у навчальному процесі під час читання курсів з історії України 1920-1930-х рр. та роботи радянських засобів масової інформації, а також для протистояння сучасній російській пропагандистській діяльності та ПСР.

4. Наукова обґрунтованість результатів дослідження, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації є

беззаперечною, адже дисертант, проводячи комплексне дослідження радянської пропаганди в закладах середньої загальної освіти 1932-1941 рр., виділив п'ять її основних напрямків: формування образу СРСР як «власної батьківщини», відчуття «щасливого життя» та вдячності комуністичній владі, антирелігійна пропаганда, конструювання образу «ворога» в шкільних підручниках з одночасним пропагуванням ідей мілітаризму (с.193-195). Б. Б. Безпалько також виокремив основні інструменти, за допомогою яких комуністична влада здійснювала радянську пропаганду в школі.

Аргументованість основних положень дисертації забезпечує значний за обсягом матеріал, широка джерельна та історіографічна база. Додатки яскраво демонструють свідому брехню та маніпуляцію представниками влади, адже в тоталітарній країні створювався образ вільного та радісного життя, в шкільних підручниках «оспівувався» і звеличувався Сталін, а видання для школярів часто мали мілітаристське спрямування (журнали «Знання та праця» та «Піонерія»). Усе це є підґрунтям для усебічного наукового студіювання.

5. Рівень виконання поставленого наукового завдання та оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності. Загальний рівень дисертаційної роботи Б.Б.Безпалька вважаємо таким, що засвідчує усебічну обізнаність автора у відповідній науковій проблематиці, володіння методологією наукового пошуку, зумовлюючи теоретичну та практичну переконливість наведених аргументів.

6. Апробацій результатів дисертації. Повнота викладу основних результатів дисертації у наукових публікаціях. Дисертація Б. Б. Безпалька апробована на 3 міжнародних, 7 всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, 3 публікаціях, надрукованих у фахових виданнях України та одній публікації, виданій в Чехії.

7. Структура та зміст дисертації, її самостійність, завершеність, відповідність вимогам щодо оформлення й обсягу. Структура роботи вбачається обґрунтованою та логічною, оскільки відповідає заявленій меті, висвітлюючи напрямки радянської пропаганди у закладах загальної середньої освіти і формування, на цій основі, відданих режиму осіб. Перший розділ дисертації присвячений аналізу наявних джерел та історіографії, а також формуванню теоретико-методологічних засад, у другому - розглядається радянське законодавство, направлене на пропаганду та діяльність державних контролюючих органів влади, що виконували її забезпечення у сфері шкільного навчання в УСРР. Третій та четвертий розділи послідовно показують реалізацію задекларованої партійної лінії шляхом відповідного ідеологічного наповнення шкільних підручників та періодичних видань, а також роботи

учителів як під час занять, так й у позакласній діяльності. У висновках сформульовано наслідки «патріотичних заходів», які сформували потрібну, для правлячої верхівки, свідомість у громадян країни.

У **вступі** (с. 14-18) Б.Б.Безпалько переконливо обґрунтовує актуальність обраної теми, окреслює мету, об'єкт та предмет дослідження. Слушним вважаємо й обрані хронологічні межі (1932-1941 рр.): від офіційного згортання політики «українізації» та посилення партійно-ідеологічного контролю до тимчасової ліквідації радянської освітньої системи в УРСР з початком німецько-радянської війни.

Перший розділ **«Історіографічний огляд, джерельна база та методологія дослідження»** (с. 19-59) містить аналіз досліджень вітчизняних та іноземних науковців, які приділили увагу питанням антирелігійної пропаганди, творення образу ворога, репресій стосовно вчителів (с. 36). У джерельній базі дисертант розкриває ідеологічну направленість нормативно-правових та законодавчих актів, фактичне перебирання комуністичною партією на себе ролі законодавчого органу (с. 39). Важливим здобутком автора є вивчення шкільних підручників, які слугували основним джерелом знань, формуючи у школярів образи «свій» - «чужий», «друг» - «ворог», розкривали погляд радянської влади на всесвітню історію та історію СРСР, а використання тематики, присвяченої російським письменникам в підручниках з української літератури, створювали певний симбіоз, уявлення про «братні народи», а згодом й «одного радянського народу» (с. 43-44). У свою чергу, періодичні видання показували «жахи» капіталістичного життя та одночасно формували у школярів відчуття патріотизму та «щасливого життя» в «країні рад» (с.45-46).

Широкий теоретико-методологічний апарат забезпечив автору рецензованої дисертації всебічне розкриття обраної теми дослідження на основі використання категоріального апарату, об'єктивності, науковості, історизму, системності та комплексності, що дозволило виокремити основні образи, що формувались у молоді за допомогою радянської пропаганди. Розглядаючи використання пропаганди у школі, в контексті загальної суспільно-політичної

ситуації, дисертант довів взаємозумовленість процесу утвердження тоталітарного режиму із згортанням «українізації» (с.55-56). Це положення дало змогу Б. Б. Безпальку визначати ідеологічно-виховний зміст освітнього процесу.

У другому розділі **«Органи влади, відповідальні за пропаганду та її нормативно-правове забезпечення у закладах середньої освіти»** (с.60-98) досліджується структуризація Народного комісаріату освіти та формування нормативно-правової бази тогочасної шкільної освіти. Переконливим є акцентування дисертантом уваги на ролі комуністичної партії у процесі діяльності органів влади, що відповідали за здійснення радянської пропаганди у школі (с. 60). Автор чітко простежує послідовність: від інституційного оформлення Народного комісаріату освіти та його регіональних структур до перетворення його на придаток Відділу шкіл ЦК ВКП(б), яким безпосередньо керував Сталін (с. 73) та доводить, що посилення партійного та ідеологічного контролю за школою зумовило інтенсифікацію радянської пропаганди на всіх етапах навчально-виховного процесу (с. 79). Дисертанту вдалося не лише ґрунтовно проаналізувати та узагальнити численні нормативно-правові акти, пов'язані із регулюванням усіх сторін навчального процесу, а й виокремити в них ідеологічну складову. Важливим, на наш погляд, є те, що в контексті виховання молоді, Б. Б. Безпалько приділив увагу інституту радянської сім'ї, яка партійним керівництвом визначалася такою, що втрачає свою значущість, а її функції має перебрати на себе держава з метою створення «нової людини», «людини-комуніста» (с. 80-81). Цікавим є й спостереження автора про відновлення класно-урочної системи 1932 р. із формуванням у більшості вчителів звички працювати за шаблоном, де учнів перетворювали на пасивних слухачів (с. 86).

Логічним продовженням другого розділу є дослідження діяльності педагогів під час уроків, позакласній та позашкільній роботі, відображеній у третьому розділі **«Інструменти реалізації пропаганди у школах Київської області»** (с. 99-146). Погоджуємося з дисертантом, що радянська влада доклала

багато зусиль, щоб «виховати» для себе «правильного» педагога, які в перші роки виявляли ворожість та небажання співпрацювати, однак прийняття «Кодексу законів про народну освіту», недостатній рівень зарплати, а головне - страх, що нова влада не дасть їм можливості працювати на користь України (с.99-100) та репресії вплинули на лояльне ставлення до радянської ідеології. Цілком слушно Б. Б. Безпалько зазначає, що у 1930-х рр. змінилася й роль вчителя, який мав не лише навчати, а «першочерговим його завданням стало ідеологічне виховання «нового» покоління» (с. 102). На думку дослідника, окрім політичної лояльності, педагогам необхідно було мати й позитивне ставлення до російської мови і культури, пояснювати її важливість та провідну роль (с. 119-120). Залучаючи багатий фактичний матеріал, дисертант аргументовано доводить тезу про використання позакласної діяльності з метою «правильного» виховання учнів та поширення комуністичних ідей. Відбувалося це шляхом антирелігійної пропаганди, мілітаризму та думки про необхідність захищати СРСР ціною власного життя (с. 127-132)., а у школярів формувалося почуття вдячності та вірності комуністичній партії на чолі зі Сталіним (с.144). Слушним є й спостереженням Б. Б. Безпалька про святкування ювілею Т.Шевченка та проведення «шевченківських вечорів» як механізму реалізації радянської пропаганди (с. 135).

У четвертому розділі «**Друковані засоби радянської пропаганди у школах**» (с. 147-187) дисертант правомірно оцінює змістовне наповнення шкільних підручників, особливо гуманітарного блоку, як один із методів здійснення радянської пропаганди. Погоджуємося з автором, що влада утверджувала поняття «свій-чужий», «друг-ворог» для формування покоління, яке мало бездумно виконувати накази вождів та ненавидіти її ворогів, аж до фізичного знищення, візія регіональної історії була потрібна, щоб викликати любов Радянського Союзу та комуністичної партії, захищати які потрібно було ціною власного життя. Реалізація цієї мети вимагала класового підходу та формування історії «нової батьківщини» — СРСР, а не окремих республік. У свою чергу, на капіталістів, буржуазію та поміщиків покладалась

відповідальність за експлуатацію та знуцання над трудовим народом. Вони уособлювали й образ зовнішнього ворога, так як в інших країнах їм належала влада (с. 148). Слушним спостереженням дисертанта є використання навчальних матеріалів з вивчення української мови, як методу пропаганди, де конструювалося негативне зображення багатих, що уособлювали зовнішнього та внутрішнього ворога (с. 151-152). Значних зусиль «комуністична влада докладала для боротьби проти церкви» (с. 158) та «національних зрадників» (І.Мазепа, С.Петлюра та ін). Погоджуємося із автором, що «радянська пропаганда нав'язувала школярам та їхнім вчителям концепцію «двох світів». Один характеризувався системою «ворожого капіталізму», де поміщики нещадно експлуатують селян. Другий уособлював соціалістичний уклад життя, виявом якого був СРСР» (с. 163).

Важливими інструментами інформаційного впливу на молодь стали й періодичні видання. У роботі знаходимо не лише ретельний аналіз тогочасних видань: «Комуністична освіта», «Радянська школа» та «Піонерія», а й ілюстрації (Додаток Г). Дисертант доводить, що періодична література розказувала школярам, що їхньою батьківщиною є Радянський Союз, нав'язувала любов до нього крізь призму образу щасливого життя (с. 175) та стверджувала, що лише СРСР здатен його забезпечити (с. 179). Б. Б. Безпалько наводить також цікаві матеріали маніпулятивної складової. Наприклад, «приєднання» Бессарабії та Північної Буковини у журналах подавалося не як агресивне військове вторгнення, а як «радісну» зустріч українців з бійцями червоної армії та «визволення» цих земель від поневолення (с. 182).

Усі розділи дисертації характеризуються великим обсягом матеріалу та широтою студій, що забезпечує достовірність висновків, до яких приходять автор. Б. Б. Безпалько виявив вміння логічно й чітко узагальнити фактичний матеріал. Висновки вирізняються системністю та логічною обґрунтованістю, що доводить наукову цінність пошуків здобувача. Зроблені теоретичні узагальнення аргументовані і відповідають поставленим завданням.

8. Дотримання академічної доброчесності у дисертації та наукових

публікаціях. Відсутність (наявність) академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Аналіз тексту дисертації Б. Б. Безпалька дає всі підстави стверджувати, що здобувач дотримався вимог академічної доброчесності в повному обсязі.

9. Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Позитивно оцінюючи обґрунтованість наукових положень дисертаційної роботи Б. Б. Безпалька, її актуальність, новизну та обґрунтованість, висловимо і деякі побажання та зауваження:

1. Поділяючи історіографію (підрозділ 1.1.) на групи: 1. Освітній процес в Радянській Україні (с. 19); 2. Ідеологічна політика у школах середньої загальної освіти (с. 23); 3. Здійснення радянської пропаганди в середній загальній школі Київської області (с. 34), дисертанту варто було б сформулювати висновки відповідно до визначеного поділу, а не обмежитися загальним описом зацікавленості науковців питаннями «антирелігійної пропаганди, творення образу ворога, репресії стосовно вчителів» (с. 36).

2. Значний обсяг дисертації (с. 60-69) у підрозділі 2.1. присвячено становленню шкільного навчання, проте недостатньо уваги приділено формуванню Єдиної трудової школи, в положення якої було покладено соціальне виховання, адже комуністична влада вказувала, що основою шкільного життя має бути продуктивна праця як метод викладання. Саме соціальне виховання дітей, а не школа було головною метою Наркомосу УСРР у першій половині 1920-х рр., що й започаткувало пропагандистські впливи на молоде покоління.

3. Недостатньо обґрунтованою у роботі виглядає позиція автора, що класно-урочна система 1930-х рр. допомагала виховувати учнів в дусі колективізму (с. 87). Вбачаємо тут і певні протиріччя, адже раніше дисертант стверджував, що прийнятий у 1922 р. «Кодекс законів про народну освіту УСРР» «пропагував колективний спосіб життя як єдино правильний» (с. 81).

4. Не зовсім логічним вважаємо тезу Б. Б. Безпалька (підрозділ 3.1) про якість педагогічних кадрів, які обіймали посаду директора (с.109). Йдеться

не про «якість», а про відданість партії та ідеологічну «вірність». Адже дисертант нижче стверджує, що основною ознакою для підготовки було пролетарське походження (с. 120-123). Очевидно, знання були менш важливими, внаслідок чого часто призначали напівграмотних, але соціально «правильних» осіб. Подекуди були випадки, коли директори шкіл взагалі не мали відповідної освіти.

5. Доцільним було б розглянути діяльність класних керівників з ідеологічної роботи серед сімей свого класу, виявлення у їх середовищі «ворогів народу», а також стосунки із дітьми, батьки яких опинилися у сталінських таборах.

6. У 4 розділі «Друковані засоби радянської пропаганди у школах» варто було б приділити більше уваги органам цензури, зокрема створеному спеціальному управлінню при Наркоматі освіти України – Головпросвіті та Центральному управлінню у справах друку, які мали безпосереднє відношення до шкільних підручників, освітянських і дитячих видань пропагандистського змісту.

7. У висновках (п. 2) лише констатується подібність структури управління освітою на місцях до республіканської (с. 189) без визначення її регіональної специфіки. Дисертант також стверджує (п. 4), що від учителів вимагали абсолютної лояльності стосовно радянської ідеології (с. 191) та, більш вагомим, було те, що учитель мав бути провідниками цієї ідеології.

10. Загальний висновок про рівень набуття здобувачем теоретичних знань, відповідних умінь, навичок та компетентностей. Висловлені критичні міркування не ставлять під сумнів наукову концепцію дослідження, не знецінюють теоретичної та практичної вагомості отриманих результатів і не впливають на загальне позитивне враження від роботи. Вони стосуються переважно дискусійних питань або відкривають перспективи подальших наукових пошуків.

11. Загальна оцінка дисертації і наукових публікацій щодо їхнього наукового рівня з урахуванням дотримання академічної доброчесності та

щодо відповідності вимогам. Дисертація Безпалька Богдана Богдановича «Радянська пропаганда у школах середньої загальної освіти Київської області (1932–1941 рр.)» відповідає п. 6-9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України під 12 січня 2022 №44 (зі змінами), наказу Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 №40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації», затвердженого Міністерством юстиції України 03.02.2017 за №155/30023, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент – кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії світового українства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Б. Б. Драмарецький

Підпис Б. Б. Драмарецького засвідчую.

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР НАЧ
КАРАУЛЬНА Н.В.
10.05.2024Р.

